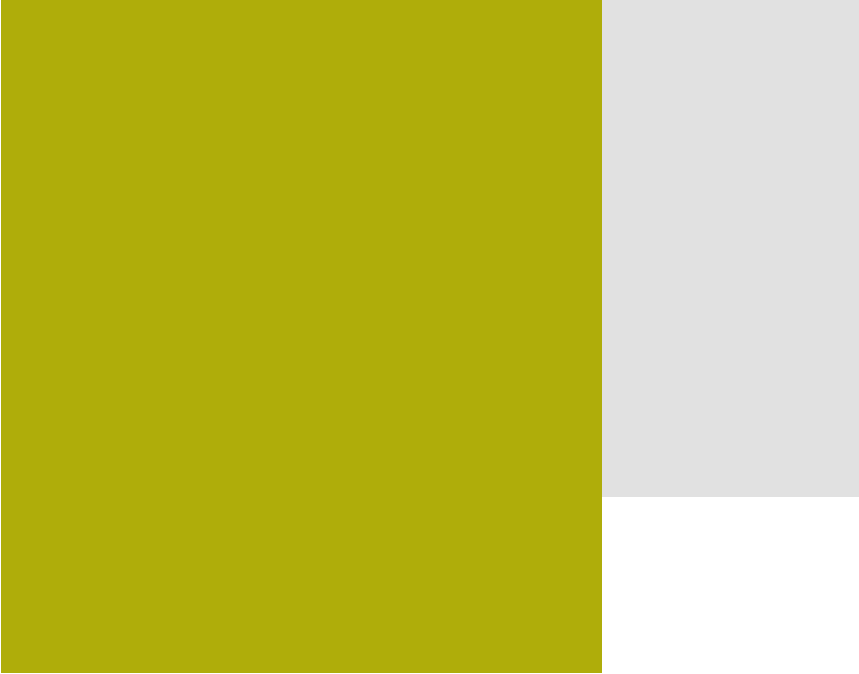

Аналітичний звіт

Доступ громадськості до прийняття рішень щодо відновлення України в частині збереження довкілля і протидії зміні клімату

АНДРІЙ АНДРУСЕВИЧ
ЗОРЯНА КОЗАК

Виконано на замовлення
Фонду ім. Гайнріха Бьоля, Бюро Київ — Україна
Січень–Лютий 2023

Дослідження доступу громадськості до прийняття рішень, які стосуються відновлення України в частині збереження довкілля і протидії зміні клімату виконано на замовлення Фонду ім. Гайнріха Бьоля, Бюро Київ — Україна у січні–лютому 2023 року шляхом аналізу поточних процесів, що відбуваються навколо планування майбутньої відбудови України з метою визначення можливостей і бар'єрів для представників та представниць екологічного та кліматичного громадянського суспільства брати участь у цих процесах та впливати на прийняття рішень, аби зробити відбудову більш «зеленою».

Інформація, надана у цій публікації, є узагальненням результатів аналітичного дослідження та їх інтерпретацією на думку авторів та авторок, що не обов'язково відображає офіційну позицію Фонду ім. Гайнріха Бьоля та Уряду Німеччини.

Автори/-ки:

Андрій Андрусевич, старший аналітик
Ресурсно-аналітичного центру «Суспільство і довкілля»

Зоряна Козак, старша аналітикиня
Ресурсно-аналітичного центру «Суспільство і довкілля»

© Представництво Фонду ім. Г. Бьоля в Україні, 2023

© РАЦ «Суспільство і довкілля», 2023

Зміст

4 Резюме

[4](#) Основні результати та висновки

[6](#) Основні рекомендації

8 Вступ

9 Процеси щодо відбудови України

[9](#) *Внутрішні процеси щодо відновлення та відбудови України*

[9](#) Національні процеси

[10](#) Процеси відновлення та відбудови на місцевому та регіональному рівні

[11](#) *Міжнародні процеси щодо відновлення та відбудови України*

[11](#) Процеси на рівні ЄС

[13](#) Міжнародні заходи, присвячені відновленню/відбудові України від наслідків війни

[14](#) Планування та підтримка відновлення України в рамках G7 (у межах мандату ЄС)

[15](#) Відбудова міст

[15](#) Міжнародна фінансова донорська підтримка

17 Доступ громадянського суспільства до процесів відбудови України

[17](#) Форми участі громадянського суспільства у процесах відбудови України

[20](#) Заходи для залучення громадянського суспільства до процесу відбудови України

[21](#) Бар'єри для участі громадянського суспільства у процесах відбудови України

23 Доступність інструментів участі громадянського суспільства в прийнятті рішень, пов'язаних з довкіллям/кліматом до війни та після введення воєнного стану

[23](#) Доступність реєстрів даних

[25](#) Доступність інструментів, що передбачають участь громадськості

[26](#) Громадські консультації під час розробки проєктів законів і постанов

[27](#) Інші труднощі, пов'язані з доступністю інструментів участі громадянського суспільства

28 Висновки та рекомендації

Резюме

Це дослідження проведене з метою дати системну характеристику поточним процесам, що відбуваються навколо планування та визначення майбутньої відбудови України в різних часових перспективах, а також виявити можливості та бар'єри для представників/-ць екологічного та кліматичного громадянського суспільства брати участь у цих процесах та впливати на прийняття рішень, щоб зробити відбудову більш «зеленою» відповідно до принципів Зеленої відбудови, розроблених організаціями громадянського суспільства у 2022 році, та відповідно до Принципів Лугано, задекларованих урядом України та міжнародними партнерами у липні 2022 року.

Основні результати та висновки

Планування повоєнної відбудови України вже розпочалось на міжнародному, національному, регіональному та місцевому рівнях. Найбільш інтенсивними ці процеси є на міжнародному та національному рівні. Влада України висловила чіткий намір інституціоналізувати та централізувати процес відбудови шляхом створення відповідного агентства.

На національному рівні була створена Національна рада з відновлення України від наслідків війни, основним завданням якої є розробка проєкту Плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України. Проєкт Національного плану відновлення України від наслідків війни ще формується, проте процес його розробки та прийняття почав втрачати чіткі рамки. Регіональні та місцеві плани відновлення розроблятимуться без застосування класичних інструментів інтеграції екологічних питань і залучення громадськості (стратегічної екологічної оцінки).

Тривають різноманітні міжнародні процеси для налагодження координації міжнародної допомоги у відновленні України. Ці процеси не є об'єднані та наразі характеризуються певним змагальництвом між ЄС, США, G7 та Україною. Водночас перші кроки щодо координації процесів зроблено — розпочав роботу Керівний комітет Міжвідомчої координаційної платформи донорів України, метою якого є забезпечення покращеної координації між усіма ключовими стейкхолдерами, які надають фінансову підтримку Україні.

Участь громадськості на етапі планування і безпосередньо відбудови може бути запорукою успішного залучення громадськості й до процесу набуття членства в ЄС (допомога уряду, моніторинг процесів, тіньові звіти тощо).

Наразі відсутній єдиний майданчик для інформування та залучення громадськості у «широкому» процесі планування відновлення, який би охоплював як національний, так і міжнародні процеси планування та сприяв координації відбудови та пов'язаних зі вступом до ЄС реформ.

Надзвичайно позитивним є те, що організації громадянського суспільства є активними, об'єднуються у коаліції, охоплюють своєю увагою багато різних питань (економічні, антикорупційні, фінансові, екологічні) відбудови України.

На національному рівні основним майданчиком залучення громадськості до планування відбудови є розробка Плану відновлення, робота відповідних робочих груп і загальні консультації з цих питань (проектів розділів). Водночас процес відбору та створення відповідних робочих органів є непрозорим. Станом на лютий 2023 року, зустрічі та інформування членів робочих груп не проводилися з жовтня 2022 року.

Залучення представників громадськості до міжнародних процесів відбувалось несистемно, а самі процеси є непрозорими: починаючи від організації участі громадськості до поширення результатів таких процесів.

Спостерігається намагання віддати громадянському суспільству виключно роль контролера (watchdog) на етапах реалізації плану(-ів) відновлення України.

У процесі планування відновлення думка громадян України, громад і місцевих організацій береться до уваги недостатньо як владою, так і міжнародними партнерами.

Важливо, що ЄС готовий до неформальних консультацій з громадськістю, проте для організацій громадянського суспільства чи їх об'єднань мають бути створені рівні можливості для долучення.

Умови воєнного стану мають негативний вплив на доступ до екологічної інформації та участь громадськості, зокрема в рамках традиційних механізмів (оцінка впливу на довкілля та стратегічна екологічна оцінка).

Умови воєнного стану мають системний негативний вплив на участь громадськості з використанням традиційних механізмів, включаючи оцінку впливу на довкілля та стратегічну екологічну оцінку.

Окрім формального функціонування та формальних обмежень інструментів участі громадянського суспільства у процесі прийняття рішень з екологічних питань, воєнний

час має системний негативний вплив на участь громадськості внаслідок міграції населення, значних обмежень у пересуванні та участі у фізичних заходах, тривалих обмежень електропостачання, обмеженості людського та фінансового ресурсу громадських організацій.

Обмеження доступу до значної частини екологічної інформації, насамперед геопросторової та щодо оцінки впливу на довкілля, унеможливають ефективну участь громадськості та громадський контроль у цій сфері. Попри це, державні органи докладають значних зусиль для забезпечення збору екологічних даних і поступово відновлюють їх оприлюднення, зокрема через портал відкритих даних.

Спостерігаються обмеження та несистемний підхід до забезпечення громадського обговорення у підготовці проєктів рішень Уряду, значні обмеження у прозорості роботи Верховної Ради України.

Основні рекомендації

Необхідно встановити чіткі рамки прозорості та партисипативності процесу планування та реалізації повоєнного відновлення

Окрім загальних рамок прозорості й участі громадськості, варто забезпечити і секторальний підхід до залучення громадськості. Це важливо для секторальних реформ, зокрема сектору довкілля і клімату, оскільки кожен сектор має свої особливості.

Важливо, щоб інституції, які займатимуться відбудовою, мали чітке бачення і чіткі процедури щодо залучення громадянського суспільства. Очевидно, що наперед визначені й оприлюднені процедури щодо залученості громадськості та врахування її пропозицій сприятимуть процесу відбудови.

Проте немає необхідності надто формалізувати процес. Тому слід уникати зосередженості на процесі, щоб не потрапити у пастку формалізації: процес є, а реальної участі немає.

Слід налагодити взаємодію та діалог у трикутнику Україна – міжнародні партнери – громадськість.

Слід уникати створення багатьох паралельних ініціатив (умовно уряд – громадськість, ЄС – громадськість, уряд – ЄС), а має бути взаємодія та діалог у трикутнику Україна – міжнародні партнери – громадськість.

Єдина цифрова платформа повоєнного відновлення значно б посилила прозорість та участь громадянського суспільства.

Одним із механізмів забезпечення прозорості й участі можуть бути інструменти діджиталізації. Зокрема, це може бути єдина цифрова платформа, де будуть доступні всі документи, описи всіх процесів, усі гравці, результати зустрічей, календар, порядки денні тощо. На певному етапі фінансові потоки, спрямовані на допомогу Україні, повинні мати найвищі діджиталізовані механізми для доступу до даних і громадського контролю.

Залученість громадянського суспільства повинна відбуватися протягом усіх етапів відновлення та відбудови, починаючи з ранніх етапів. Залученість до усіх процесів відновлення та відбудови України означає як етап планування відповідних процесів та політик, так і етапи їх упровадження та виконання, включаючи і контроль за розподілом фінансових потоків. Очевидно, що може виникнути потреба використання різних форм залученості громадськості, що обумовлено природою (відмінностями) таких процесів.

Міжнародні партнери повинні продемонструвати лідерство та добру волю у забезпеченні засад належного врядування, зокрема й участь громадськості.

Оскільки прозорість та участь громадськості наразі мають найбільше бар'єрів саме в міжнародних процесах, міжнародні партнери повинні продемонструвати лідерство та добру волю у забезпеченні цих засад врядування.

Міжнародні партнери, урядові й неурядові, повинні уникати «елітарності», упередженості та вибіркової залучення громадянського суспільства, намагатись розширювати коло організацій та інших суб'єктів, з якими вони консультуються. Це має включати і місцеві громади та місцеві організації.

Необхідно вже зараз визначити засади участі громадськості та громадського контролю під час реалізації плану відновлення України від наслідків війни.

Необхідно переглянути підходи до обмеження доступу до екологічних даних, зокрема на різних етапах відновлення та під час воєнного стану, в Україні. Громадський контроль за процесом відбудови неможливо забезпечити без доступу до екологічних даних.

Слід виробити і запропонувати Уряду України та міжнародним партнерам чітку дорожню карту застосування відповідних інструментів інтеграції екологічних питань у процес повоєнного відновлення на етапі реалізації «великого» плану. Така дорожня карта повинна передбачати чітку поетапну перспективу досягнення стану повноцінного

застосування таких інструментів. Зокрема, необхідно виробити чітке бачення особливостей застосування механізмів оцінки впливу на довкілля та стратегічної екологічної оцінки на різних етапах відбудови.

Державні органи мають сприймати громадські організації як партнера, а громадськість — спиратись на думку громад і людей.

Державні органи отримають вигоди від ресурсів (зокрема аналітичних та експертних), якими володіє громадськість, якщо вони матимуть чітке бачення та план залучення таких ресурсів і сприйматимуть громадськість як партнера, а не лише як контролера.

Громадські організації повинні більше спиратись на думку громадян і громад, впливати на їхню думку, а також пропонувати більше готових до використання рішень. Національні коаліції повинні прагнути залучати місцеві організації та їхній досвід.

Вступ

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 року завдало та продовжує завдавати величезного впливу на країну: зруйновані будівлі та підприємства, інфраструктурні об'єкти, цілі міста та села. Незворотного впливу зазнає і довкілля. Україна потребуватиме системної відбудови після війни, а деякі об'єкти потребують негайного відновлення. Щоб відбудувати не лише за принципом «краще, ніж було», а й забезпечити зелене відновлення, питання охорони довкілля, декарбонізації, запровадження новітніх технологій мають стати наскрізними елементами процесу відбудови у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі.

Українська влада та міжнародні партнери вже розпочали обговорення та формування порядку денного та плану повоєнної відбудови через започаткування низки національних та міжнародних ініціатив. Громадянське суспільство в Україні, яке традиційно є активним, долучається до найрізноманітніших процесів і має значний вплив на реформування країни, намагається бути повноправним учасником процесу планування та, у майбутньому, імплементації та моніторингу процесу відбудови. На жаль, громадянське суспільство має лише обмежений доступ до деяких із цих процесів і має докласти багато зусиль, щоб отримати доступ до формування порядку денного та прийняття рішень.

Мета цього аналітичного звіту — проаналізувати поточні процеси, що відбуваються навколо планування та визначення майбутньої відбудови в Україні на національному

та міжнародному рівнях, оцінити роль громадськості у цих процесах, визначити можливості та бар'єри для представників громадянського суспільства, а також запропонувати рекомендації для посилення участі громадськості у процесах відбудови.

Для підготовки висновків та рекомендацій аналітичного звіту був використаний метод аналізу: ідентифіковано та проаналізовано внутрішні процеси щодо відновлення України, процеси на базі ЄС, інші міжнародні процеси. У кожному процесі було проаналізовано доступ громадянського суспільства з метою дати відповідь на такі запитання:

- *Чи має громадянське суспільство доступ і можливість брати участь у міжнародних та національних процесах щодо відновлення?*
- *Чи було вжито конкретних зусиль відповідальною стороною для залучення громадянського суспільства до процесу?*
- *Які бар'єри та можливості для участі громадянського суспільства в ідентифікованих процесах?*

За допомогою методу порівняння було оцінено доступність інструментів участі громадянського суспільства в прийнятті рішень, зокрема доступ до реєстрів екологічних даних, доступність інструментів залучення громадянського суспільства (ОВД, СЕО), участь у громадських консультаціях. На основі отриманих висновків було підготовлено перелік рекомендацій із застосуванням методу прогнозування. Інформація, яка використовувалась для підготовки аналітичного звіту, доступна з відкритих публічних джерел інформації.

Документ буде цікавий для представників органів державної влади, міжнародних організацій і донорів, громадських організацій, експертів, які займаються питаннями повоєнного відновлення та відбудови України.

Процеси щодо відбудови України

Внутрішні процеси щодо відновлення та відбудови України

Національні процеси

21 квітня 2022 року Указом Президента України створено **Національну раду з відновлення України від наслідків війни**¹ (далі — Національна рада), яка є консультативно-дорадчим

¹ Указ Президента України «Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни» від 21 квітня 2022 року № 266/2022 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text>

органом при Президентові України. Рада складається з вищих посадових осіб, що представляють Офіс Президента України, Кабінет Міністрів України та міністерства, Голови ВРУ та голів профільних комітетів парламенту тощо. Основні завдання Національної ради такі: розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України; визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ; підготовка стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів.

На сьогодні основним напрямом роботи Національної ради є розробка **проєкту Плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України**. 24 робочі групи (серед яких і група «Екологічна безпека») розробили матеріали до Плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України². Матеріали робочих груп становлять проєкти розділів відповідного плану, **проте проєкту Плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України як єдиного документа немає**. Матеріали були оприлюднені, і до 1 вересня 2022 року приймалися зауваження та пропозиції до них. Ключові аспекти довірливої складової Національного плану відновлення обговорено у межах секторальної робочої групи за участі заступника Міністра захисту довкілля та природних ресурсів України Євгенія Федоренка, представників Команди підтримки реформ, посольств і міжнародних організацій.³

На сайті Уряду України створено сторінку⁴, на якій подано узагальнену інформацію про Національну раду, відповідні нормативно-правові акти про її створення, а також проєкти матеріалів робочих груп до Плану відновлення.

Наразі не визначено правовий характер плану (яким актом він буде затверджений — законом, постановою чи розпорядженням КМУ тощо) та взаємозв'язок із документами планування, які мають бути прийняті на місцевому/регіональному рівні.

Процеси відновлення та відбудови на місцевому та регіональному рівні

У травні–липні 2022 року ВРУ внесла низку змін до законів України з метою врахування питань відновлення та розвитку територій і громад від наслідків війни, зокрема розроблення та прийняття відповідних програмних документів:

- *Зміни до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності»⁵, якими передбачено прийняття програм комплексного відновлення областей, програм*

² Матеріали робочих груп // <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi>

³ Міжнародні партнери готові посилювати свої зусилля для сприяння зеленому відновленню України // Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. <https://mepr.gov.ua/news/41182.html>

⁴ Урядовий портал. Єдиний вебпортал органів виконавчої влади України. – Головна. Діяльність. Національна рада з відновлення України від наслідків війни. <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni>

⁵ Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності. Закон України від 12 травня 2022 року № 2254-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2254-20#n18>

комплексного відновлення території територіальних громад (їх частин). У жовтні 2022 р. КМУ схвалив постанови, які визначають порядок їх розроблення та проведення громадського обговорення⁶.

- Зміни до Закону України «Про засади державної регіональної політики»⁷, якими у систему документів державної політики регіонального розвитку включено документи з відновлення та розвитку — плани відновлення та розвитку регіонів та територіальних громад. КМУ має визначити порядок їх прийняття.

Обидві категорії документів не підлягають СЕО. Наразі не визначено взаємозв'язок і взаємоузгодженість між програмами комплексного відновлення та планами відновлення та розвитку регіонів, територіальних громад, що ускладнить спроможність регіонів і територіальних громад розробити та виконувати такі документи. Хоча і проводяться заходи щодо посилення спроможності територіальних громад, зокрема з розроблення програм комплексного відновлення територій^{8,9}.

Наразі не було забезпечено участі місцевих громад та органів місцевого самоврядування у розробці національного плану відновлення.

Міжнародні процеси щодо відновлення та відбудови України

Процеси на рівні ЄС

18 травня 2022 року ЄС прийняв Комюніке Європейської Комісії «Допомога та відновлення України»¹⁰, визначивши основні елементи відновлення, серед яких підтримка відновлення економіки та суспільства України, одночасно зі сприянням

⁶ Порядок розроблення, проведення громадського обговорення, погодження програм комплексного відновлення області, території територіальної громади (її частини) та внесення змін до них. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 14 жовтня 2022 р. № 1159 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1159-2022-%D0%BF#Text> Порядок проведення громадських слухань щодо проектів містобудівної документації на місцевому рівні. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 555 (в редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2022 р. № 1196) // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1196-2022-%D0%BF#Text>

⁷ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій. Закон України від 9 липня 2022 року № 2389-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#n7>

⁸ Наталія Козловська: Кожна громада має розробити програму комплексного відновлення її територій // Міністерство розвитку громад та територій України. Офіційний вебсайт Міністерства. <https://www.minregion.gov.ua/press/news/nataliya-kozlovska-kozhna-gromada-maye-rozrobyty-programu-kompleksnogo-vidnovlennya-yiyi-terytorij/>

⁹ Програма комплексного відновлення: ВАГ та Мінрегіон провели спільну онлайн-нараду // Всеукраїнська асоціація громад. <https://communities.org.ua/novyiny/programa-kompleksnogo-vidnovlennya-vag-ta-minregion-provely-spilnu-onlajn-naradu/>

¹⁰ Communication From the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Ukraine Relief and Reconstruction. 8.5.2022, COM (2022) 233 final // <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0233>

її зеленому та цифровому переходу. В документі визначено також засади та ключові елементи **Платформи відбудови України**, зокрема:

- *Зусилля з відновлення мають очолити українська влада в тісному партнерстві з ЄС та іншими ключовими партнерами, як-от G7 і G20, іншими третіми країнами, а також міжнародними фінансовими установами та міжнародними організаціями.*
- *Створення «Платформи відбудови України» — міжнародної координаційної платформи, яку очолять Європейська Комісія, яка представлятиме ЄС, та уряд України. Платформа об'єднає партнерів та організації підтримки, включно з країнами-членами ЄС, інших двосторонніх і багатосторонніх партнерів, а також міжнародні фінансові установи. Український Парламент та Європейський Парламент братимуть участь як спостерігачі.*
- *Відповідальність за план відбудови лежатиме на Україні, платформа ж має бути стратегічним органом управління, який схвалює стратегічний план відбудови високого рівня «RebuildUkraine».*

Внесок ЄС у відбудову України складатиметься з інструменту «RebuildUkraine» — нового фінансового інструменту ЄС, спеціально призначеного для фінансування зусиль з відбудови та наближення економіки України до європейських стандартів; та підтримки з наявних програм ЄС, зокрема і в рамках Інструменту сусідства, розвитку та міжнародного співробітництва.

Більше інформації про допомогу та підтримку ЄС у відбудові України розміщено на спеціальній вебсторінці ЄС¹¹.

Питання відбудови розглядається також на рівні **двосторонніх євроінтеграційних відносин**, зокрема в контексті Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Зокрема, під час 8-го засідання Кластера 3 Комітету асоціації між Україною та ЄС (січень 2023 року) українська сторона зазначила, що відновлення країни відбуватиметься зокрема і на засадах ЄЗК¹². Підтримка зеленої трансформації була підкреслена і під час зустрічі Віцепрезидента Європейської Комісії Франса Тіммерманса з Президентом України¹³.

3 лютого 2023 року відбувся 24-й саміт Україна – Європейський Союз. Спільна заява за підсумками 24-го саміту Україна – ЄС Президента України Володимира Зеленського та Президента Європейської Ради Шарля Мішеля і Президентки Європейської Комісії Урсули фон дер Ляєн зосереджена на двох блоках питань: «Угоді про асоціацію

¹¹ Reconstruction of Ukraine. Building blocks for a recovery // https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine/reconstruction-ukraine_en

¹² За останній рік Україні вдалося прийняти низку реформаторських рішень у довкілєвій сфері, які наближають нас до ЄС // <https://mepr.gov.ua/news/41245.html>

¹³ Президент провів зустріч із виконавчим віцепрезидентом Єврокомісії з питань Європейського зеленого курсу. // <https://www.president.gov.ua/news/prezident-proviv-zustrich-iz-vikonavchim-vice-prezidentom-ye-80285>

та процес вступу» та «Об'єднані у відповіді російській агресивній війні проти України». ЄС та Україна підкреслили, що допомога, реконструкція, реформи та європейський шлях України взаємодоповнюються, підтримуючи зусилля України щодо її модернізації та узгодження зі стандартами ЄС. Сторони визнали вирішальну роль громадянського суспільства, місцевих адміністрацій і приватних акторів у відбудові України (п.25)¹⁴.

Міжнародні заходи, присвячені відновленню/відбудові України від наслідків війни

У 2022 році для напрацювання бачення та механізмів відновлення і відбудови України як самою країною, так і її міжнародними партнерами, проведено низку міжнародних заходів, зокрема в Лугано, Берліні та Парижі, а у 2023 році відповідний захід відбудеться в Лондоні.

4–5 липня 2022 року Швейцарія спільно з Україною провела міжнародну **Конференцію з відновлення України (URC 2022) у Лугано**¹⁵. Фактично конференція стала міжнародним початком процесу відновлення в Україні. На конференції українська сторона презентувала бачення відновлення країни та проект Плану відновлення України¹⁶. Фінальним документом конференції стала Луганська декларація, яка визначила сім принципів процесу відновлення України¹⁷, серед яких — відбудова України на засадах сталого розвитку, прозорості та підзвітності процесу відновлення, а також залучення багатьох зацікавлених сторін, зокрема громадянського суспільства та місцевого самоврядування.

21–22 червня 2023 року Сполучене Королівство спільно з Україною проведуть у **Лондоні** міжнародну **Конференцію з відновлення України (URC 2023)**. URC 2023 буде зосереджена на мобілізації міжнародної підтримки для економічної та соціальної стабілізації України та подальшого процесу відновлення від наслідків війни, зокрема шляхом екстреної допомоги для негайних потреб та фінансування участі приватного сектору в процесі відновлення¹⁸.

25 жовтня 2022 року в **Берліні** відбулася **Міжнародна експертна конференція щодо відновлення, відбудови та модернізації України**¹⁹. Конференція організована німецьким головуванням у G7 та Європейською Комісією. Це був експертний захід, тому його проведення не передбачало прийняття рішень чи політичних домовленостей, а основним завданням було напрацювання рекомендацій для подальшого прийняття відповідних

¹⁴ Спільна заява за підсумками 24-го саміту Україна – ЄС від 3 лютого 2023 року. // <https://www.president.gov.ua/news/spilna-zayava-za-pidsumkami-24-go-samitu-ukrayina-yes-80765>

¹⁵ Ukraine Recovery Conference (URC 2022). // <https://www.urc2022.com/urc-2022>

¹⁶ Recovery Plan. Ukraine's Recovery Plan Blueprint (presentation in English). Ukraine's Recovery Plan Blueprint (materials by thematic sections). // <https://www.urc2022.com/urc2022-recovery-plan>

¹⁷ Lugano Declaration. // <https://www.urc2022.com/conference-materials>

¹⁸ Ukraine Recovery Conference (URC 2023) // <https://www.urc2022.com>

¹⁹ Expert conference under the German G7 Presidency. Donor platform to help rebuild Ukraine // <https://www.bundesregierung.de/breg-en/news/ukraine-recovery-conference-2129426>

рішень ключовими стейкхолдерами. Конференцією підготовлено звіт «Передумови та рекомендації експертів», в якому викладено загальний огляд тематичних сесій та рекомендації експертів з тематичних сесій²⁰. Незважаючи на те, що захід позиціонувався як експертна дискусія, у ньому взяла участь низка очільників держав і міжнародних фінансових організацій. Зокрема, обговорювалося питання створення основи для прозорої донорської платформи, через яку координуватиметься процес відновлення.

13 грудня 2022 року в **Парижі** відбулася міжнародна конференція «**Солідарні з українським народом**» [Standing with the Ukrainian people]. Захід організований спільно Францією та Україною, участь у ньому взяли 47 держав та 24 великі міжнародні організації. Беручи до уваги найнагальніші потреби України в період зими, Паризька конференція зосередила увагу на надзвичайній допомозі у секторах, які визначила українська влада, та які потребують термінової, скоординованої підтримки: електроенергетика та енергетика, водопостачання, продовольча інфраструктура, охорона здоров'я та транспортна інфраструктура. Учасники також визнали необхідність збільшення та кращої координації екстреної підтримки України та вирішили створити з цією метою оперативний механізм для забезпечення адаптації міжнародної допомоги до потреб України в реальному часі, щоб запобігти загостренню гуманітарної кризи²¹.

Планування та підтримка відновлення України в рамках G7 (у межах мандату ЄС)

Процеси планування та підтримка відновлення України також відбувались і в рамках G7. 27 червня 2022 року глави держав та урядів країн Великої сімки виступили із **Заявою G7 на підтримку України**²². Серед іншого, вони підтвердили продовження фінансової та гуманітарної підтримки України та українського народу, підтримку міжнародного плану відновлення, який має бути реалізований Україною у тісній координації з двосторонніми та багатосторонніми партнерами та організаціями, який забезпечить сталий, стійкий до криз та екологічно безпечний економічний розвиток. Було наголошено на тому, що організації громадянського суспільства мають бути активно залучені до процесу планування.

Напередодні Паризької конференції 12 грудня 2022 року лідери держав виступили із **Заявою лідерів G7**, в якій звернули увагу на питання міжнародної фінансової підтримки для задоволення нагальних короткострокових потреб України у фінансуванні, а також

²⁰ Conference Report Background and Expert Recommendations. International Expert Conference on the Recovery, Reconstruction and Modernisation of Ukraine Berlin, 25 October 2022 // <https://www.bundesregierung.de/resource/blob/997532/2153244/7b13a64361fe37cb52549a2d0dead9ea/2022-12-12-ukr-aufbaukonferenz-abschluss-data.pdf?download=1>

²¹ Statement by the French and Ukrainian co-chairs (Paris, 13 December 2022) // <https://id.ambafrance.org/International-conference-in-support-of-the-Ukrainian-people>

²² Erklärung der G7 zur Unterstützung der Ukraine // <https://www.g7germany.de/resource/blob/974430/2057448/47711fa2c00090f5de017e21df2d9e5/2022-06-27-g7-erklaerung-ukraine-deutsch-data.pdf?download=1>

для обговорення спільного підходу до скоординованої бюджетної підтримки у 2023 році, підтримці зусиль, спрямованих на забезпечення негайної фінансової стабільності України, її відновлення та відбудови. Одним із ключових було питання створення Міжвідомчої координаційної платформи донорів, через яку координуватимуться наявні механізми для надання поточної короткострокової та довгострокової підтримки, створення секретаріату такої платформи.

26 січня 2023 року розпочав роботу **Керівний комітет Міжвідомчої координаційної платформи донорів України** (the Ukraine Multi-Agency Donor Coordination Platform's Steering Committee) для процесу підтримки, відновлення та відбудови в Україні²³. Сторони обговорили пріоритети та шляхи покращення координації фінансової підтримки нагальних бюджетних потреб України під час війни, а також відновлення та відбудови країни. Співголовами Платформи є: від України — Міністр фінансів України Сергій Марченко, від США — заступник радника з питань національної безпеки з міжнародної економіки Майк Пайл, від Європейської Комісії — Генеральний директор з питань сусідства та розширення Герт Ян Купман. У зустрічі також взяли участь представники країн G7, Європейської Комісії та міжнародних фінансових організацій. Наступне засідання Керівного комітету заплановано на березень 2023 року.

Відбудова міст

Прикладом двосторонньої співпраці у питаннях надання підтримки, відновлення та відбудови України є взяття патронатства державами над конкретними містами України, які зазнали руйнувань від війни. Наприклад, бажання взяти участь у відновленні українських міст висловили Італія щодо Рівного, Німеччина — щодо Чернігова, Бельгія — щодо Миколаєва, Швеція та Нідерланди — щодо Херсону²⁴.

Міжнародна фінансова донорська підтримка

Фінансова допомога в частині підтримки, відновлення та відбудови України надається міжнародними фінансовими організаціями, зокрема Світовим банком, Міжнародним валютним фондом, Європейським банком реконструкції та розвитку, Міжнародною фінансовою корпорацією, Північною екологічною фінансовою корпорацією тощо.

²³ Ukraine: Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine kick-starts work // https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/read_23_383; First meeting of Ukraine Donor Coordination Platform Steering Committee took place // <https://www.kmu.gov.ua/en/news/vidbulos-pershe-zasidannia-nahliadovoi-rady-mizhvidomchoi-koordinatsiinoi-platfomy-donoriv-ukrainy>; Readout of Inaugural Meeting of Ukraine Donor Coordination Platform Steering Committee // <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2023/01/26/readout-of-inaugural-meeting-of-ukraine-donor-coordination-platform-steering-committee/>

²⁴ <https://decentralization.gov.ua/news/15192>. Детальніше див. Повоєнне відновлення міст України: зелена відбудова та зелена трансформація. РАЦ «Суспільство і довкілля». Листопад 2022 // <https://www.rac.org.ua/priorityty/viy-na-ta-zelena-vidbudova-ukrayiny/povoenne-vidnovlennya-mist-ukrayiny-zelena-vidbudova-ta-zelena-transformatsiya-2022>

3 лютого 2022 року Світовий банк мобілізував понад 18 млрд доларів США на фінансову підтримку для України, з яких (станом на 12 січня 2023 року) виплачено понад 16 млрд доларів²⁵. 16 грудня 2022 р. Світовий банк оголосив про заснування мультидонорського трастового фонду для підтримки уряду України — **Трастовий фонд допомоги, відновлення, відбудови та реформ в Україні** (Ukraine Relief, Recovery, Reconstruction and Reform Trust Fund (URTF))²⁶. URTF має забезпечити скоординований механізм фінансування та підтримки уряду України, підтримку його адміністративної спроможності, спроможності надавати послуги, здійснювати заходи з надання допомоги, а також щодо питань планування та впровадження програм відбудови та реформ в Україні. Фонд має стати швидкою та гнучкою платформою, яка дозволить визначити пріоритети та спрямовувати фінансування на найнагальніші потреби, визначені українським урядом.

У квітні 2022 року Виконавча рада МВФ схвалила створення багатостороннього донорського рахунку — **Адміністрованого рахунку для України** (Administered Account for Ukraine)²⁷, який призначений для спрямування донорських ресурсів у формі грантів і позик на допомогу Україні у задоволенні її платіжного балансу та бюджетних потреб і сприяння стабілізації її економіки.

У грудні 2022 року МВФ схвалив чотиримісячну **Моніторингову програму за участі Правління** (Program Monitoring with Board Involvement (PMB))²⁸, спрямовану на забезпечення допомоги для макроекономічної політики України та каталізації донорської підтримки. Ключові заходи в рамках РМВ включають посилення мобілізації доходів і поживлення внутрішнього боргового ринку, підготовку стратегії фінансового сектора, а також підвищення прозорості та управління. Чітка реалізація РМВ сприятиме доступу України до повноцінної програми фінансової допомоги МВФ.

ЄБРР започаткував **Антикризовий фонд ЄБРР** (EBRD Crisis Response Fund) з особливим акцентом на Україну. Внески донорів використовуються як фінансові гарантії та інвестиційні гранти для підтримки життєво важливих секторів української економіки — енергетики, сільського господарства та продовольчої безпеки, інфраструктури, фінансуванні окремих торговельних секторів (зокрема фармацевтики), малих та середніх підприємств, муніципальної інфраструктури²⁹.

²⁵ World Bank Financing Support Mobilization to Ukraine since February 24, 2022 // <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/brief/world-bank-emergency-financing-package-for-ukraine>

²⁶ Ukraine Relief, Recovery, Reconstruction and Reform Trust Fund (URTF) // <https://www.worldbank.org/en/programs/urtf>

²⁷ International Monetary Fund. IMF Executive Board Approves the Establishment of a Multi-Donor Administered Account for Ukraine // <https://www.imf.org/en/News/Articles/2022/04/08/pr22111-imf-executive-board-approves-establishment-of-a-multi-donor-administered-account-for-ukraine>

²⁸ International Monetary Fund. IMF Board discusses Program Monitoring with Board involvement for Ukraine // <https://www.imf.org/en/News/Articles/2022/12/19/pr22446-ukraine-imf-board-discusses-program-monitoring-with-board-involvement-for-ukraine>

²⁹ Детальніша інформація про донорську підтримку ЄБРР – Donor support for Ukraine. European Bank for reconstruction and Development // <https://www.ebrd.com/what-we-do/war-on-ukraine/donor-support.html>

Фінансова допомога та підтримка також надається в рамках спеціальних, започаткованих для підтримки відбудови та відновлення конкретних секторів економіки, зелених принципів діяльності конкретних секторів та з інших питань. У грудні 2022 року Міжнародна фінансова корпорація (МФК/IFC), що входить у Групу Світового банку, започаткувала **Програму дій зі зміцнення економічної стійкості України** (Economic Resilience Action Program for Ukraine) для забезпечення нагальних потреб приватного сектора України, який був зруйнований війною, та надання допомоги у подальшому відновленні³⁰. Під час війни та на початковому етапі відновлення Програма буде зосереджена на забезпеченні доступу до критично важливих товарів і послуг із екстреною підтримкою ліквідності для агробізнесу та фінансування торгівлі, включно з імпортом палива. Іншими пріоритетними напрямками Програми на цьому етапі є підтримка економічної діяльності, важливої економічної інфраструктури (зокрема сільськогосподарських торговельних шляхів та логістики), а також забезпечення потреб переміщених осіб і постраждалих муніципалітетів.

Північна екологічна фінансова корпорація (НЕФКО/NEFKO) запустила нову **Програму зеленого відновлення для України** (Green Recovery for Ukraine), спрямовану на підтримку зеленого переходу та економіки під час відновлення³¹. Метою програми є посилення та фінансування проєктів, спрямованих на відновлення інфраструктури на муніципальному рівні для забезпечення відновлення України на принципах build back greener («відбудувати екологічніше») та build back better («відбудувати краще, ніж було»). Програма надаватиме фінансову та технічну допомогу громадам у проведенні ремонтних робіт та відбудові в екологічно безпечний спосіб, а також підтримуватиме їх у розміщенні внутрішньо переміщених осіб та розробці місцевих планів зеленого відновлення.

Доступ громадянського суспільства до процесів відбудови України

Форми участі громадянського суспільства у процесах відбудови України

Громадянське суспільство України з ранніх етапів започаткування процесів відбудови України активно долучається як шляхом долучення до процесів, започаткованих іншими

³⁰ IFC's Economic Resilience Action Program for Ukraine // https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/region_ext_content/ifc_external_corporate_site/europe+and+central+asia/priorities/strategic-framework-ukraine

³¹ Green Recovery for Ukraine // <https://www.nefco.int/financing-options/green-recovery-ukraine/>

стейхолдерами (державною владою України та міжнародними інституціями), так і реалізуючи власні ініціативи на національному та міжнародному рівнях.

Формати об'єднання громадськості навколо відбудови України є різними, як-от:

- *створення та запуск нових коаліцій, консорціумів та груп (наприклад, коаліція українських і міжнародних організацій RISE Ukraine; консорціум RRR4Ukraine (Resilience, Reconstruction and Relief for Ukraine / Стійкість, відбудова та допомога Україні); неформальна група громадських організацій Rebuild Ukraine Green;*
- *фокусування чи розширення діяльності уже наявних об'єднань громадянського суспільства;*
- *впровадження ініціатив у рамках громадських платформ (наприклад, Робоча група з Української національної платформи Форуму громадянського суспільства Східного партнерства реалізує ініціативу «Зелене відновлення: відбудова заради кращого майбутнього»).*

Одним із основних майданчиків на національному рівні була участь громадянського суспільства у напрацюванні Плану відновлення України від наслідків війни — як на етапі створення робочих груп Національної ради з відновлення та розроблення проєкту відповідного документу, так і на етапі коментування матеріалів робочих груп. Процес створення робочих груп загалом та включення до них представників громадянського суспільства зокрема не був достатньо відкритим та прозорим, як і врахування пропозицій та коментарів громадянського суспільства під час напрацювання матеріалів робочих груп і подальшого обговорення оприлюднених матеріалів проєкту національного плану відновлення. Зверталася увага на поспішність організованого процесу, недостатню інтегрованість участі громадянського суспільства та поінформованість і комунікацію щодо наданих громадськістю пропозицій під час напрацювання матеріалів робочих груп та подальшого їх обговорення³². Фіналізований варіант проєкту Плану відновлення України від наслідків війни, в якому відображені результати врахування зауважень та пропозицій, які надійшли після публічного обговорення, досі не оприлюднено. Одним із членів робочої групи «Екологічна безпека» звернута увага на неможливість отримати фіналізований варіант матеріалів робочої групи, оскільки його запит залишено без відповіді. Діяльність робочих груп сповільнилася, їх засідання уже не відбуваються на регулярній основі (до прикладу, останні оголошення про засідання робочої групи «Екологічна безпека» були у першій декаді жовтня 2022 року).

Робота груп базувалася на основі шаблонів планів, а не на основі засад реформування та відновлення України. Як наголошувалося у публічному дискурсі, шаблони для планів

³² WAR AND PEACE: SUPPORTING UKRAINE TO PREVAIL, REBUILD, AND PROSPER // <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2022/10/war-and-peace-supporting-ukraine-to-prevail-rebuild-and-prosper-20221024.pdf>

зробили, не з огляду на потреби викласти зміст майбутніх реформ, а насамперед, щоб перелічити програми, які потребуватимуть фінансування³³.

Екологічна та кліматична громадськість України напрацювала бачення засад відновлення України, використовуючи загальні процеси участі у формуванні державної політики. Напрацювання стосувалися як загального розуміння громадськістю відновлення України, так і відновлення на принципах сталого розвитку, build back better та build back greener, відбудови на цих принципах як на національному рівні, так і на місцях. Внесок екологічної громадськості у бачення зеленого відновлення України здійснювався не лише шляхом напрацювання відповідних аналітичних матеріалів, але й оприлюдненням позиційних документів громадянського суспільства.

До прикладу, близько 50 громадських організацій підготували, підписали й оприлюднили 5 травня 2022 року позицію щодо «зеленої» відбудови України³⁴, в якій разом із вагомим і пріоритетним значенням довкілєвої складової наголосили на важливості залучення громадськості та місцевих громад до прийняття рішень із відновлення України та дотримання підходів партисипативності та прозорості. У червні 2022 року членами Робочої групи 3 «Довкілля, зміна клімату та енергетична безпека» Української національної платформи Форуму громадянського суспільства Східного партнерства (УНП ФГС СхП) та Робочої групи 5 «Енергетика, транспорт, довкілля та зміна клімату» Української сторони Платформи громадянського суспільства Україна – ЄС (УС ПГС) оприлюднено відповідне звернення і до очільників Європейського Парламенту та Європейської Комісії.³⁵ Серед останніх позиційних документів, в яких наголошується на невідворотності зеленого відновлення України, зокрема і на засадах ЄЗК, до прикладу можна згадати «Позиційний документ щодо проєкту плану відновлення: наразі документ не схожий на Український зелений курс»³⁶.

У різній мірі громадськість була залучена і до міжнародних процесів, присвячених відбудові України, зокрема до міжнародних конференцій, що відбувались у Лугано, Берліні та Парижі (детальніше на наступній сторінці). Непомітність її залучення прослідковувалась в інших процесах, зокрема тих, що стосувалася питань фінансування допомоги та відбудови України від наслідків війни, що зрештою зумовлена особливими процедурами діяльності міжнародних фінансових організацій.

Відбувалися і неформальні процеси обговорення залученості громадськості до відбудови України. Так, 20 січня 2023 року відбулась перша неформальна зустріч між громадськістю та представниками Європейської Комісії (SG UA). Метою цієї

³³ https://lb.ua/blog/igor_koliushko/525328_natsionalna_rada_vidnovlennya.html

³⁴ Зелена відбудова України: позиція громадськості // <https://ucn.org.ua/?p=8486>

³⁵ http://eap-csf.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/Appeal-to-the-European-Commission_WG3-UNPWG5-CSP_21.06.2022.pdf

³⁶ <https://dixigroup.org/en/analytic/position-paper-on-the-draft-recovery-plan-currently-the-document-does-not-look-like-the-ukrainian-green-deal/>

ініціативи є започаткування неформального механізму регулярних зустрічей з українськими та міжнародними організаціями громадянського суспільства для обговорення їх участі на різних етапах процесу відбудови, побудови майбутніх партнерств і врахування потреб відбудови. Серед обговорюваних питань піднімалися проблеми системності процесів відновлення та залученості громадськості, використання можливостей цифровізації для розширення залученості, побудови структурного діалогу. Коаліції громадських організацій, що працюють над питаннями відбудови, серед іншого, розповіли про свої ініціативи та презентували бачення залучення громадськості. Серед основних домовленостей — продовження таких зустрічей і структурування обговорюваних питань за напрямками роботи організацій над питаннями відбудови. Також було запропоновано розглянути можливість з часом формалізувати ці консультації з метою залучення ширших кіл громадськості, підвищення прозорості щодо того, хто може долучатись до консультацій, оприлюднення результатів обговорення та загальної діджиталізації процесу консультацій ЄС з громадянським суспільством щодо питань відновлення України.

Заходи для залучення громадянського суспільства до процесу відбудови України

Щодо залученості громадянського суспільства до роботи Національної ради з відновлення України від наслідків війни, то висновки не є однозначними. Формальна залученість громадськості була забезпечена. У публічному дискурсі представники влади наголошували на широкому залученні представників громадських організацій, наукових кіл та експертного середовища, можливість будь-кого долучитися до роботи Національної ради з відновлення України від наслідків війни. Проте складнощі уже виникали під час вирішення питання включення представників громадськості у робочі групи. Лише після наполегливих та неодноразових звернень представники громадськості одержали підтвердження своєї участі у роботі робочих груп. Частина громадянського суспільства довідалася про роботу таких робочих груп уже після оприлюднення їхніх попередніх напрацювань українською стороною на конференції в Луганно. Як результат, частина громадянського суспільства не була представлена у робочих групах. На незалученість до розроблення національного плану відновлення звертали увагу, до прикладу, і представники місцевого самоврядування, і професійних асоціацій (зокрема і Національна асоціація адвокатів України)³⁷. Примітно, що інформації щодо критеріїв відбору та включення/невключення у робочі групи не було, як і досі відсутня інформація про кількісний та якісний склад робочих груп.

Залученість громадськості до міжнародних процесів також була неоднорідною — від активного залучення представників громадськості до залишення громадськості в ролі спостерігача. Найпомітнішою була участь громадськості у Луганській міжнародній

³⁷ https://unba.org.ua/assets/uploads/news/visnyky/2022-08-26-v-snik-naau_6308dc602c938.pdf

конференції, у межах якої проведено окрему дискусійну панель громадянського суспільства, яка відбулася перед офіційними панелями. Також представники від громадськості були залучені спікерами в інших тематичних панелях. За межами конференції громадськість провела низку заходів, зокрема презентовано Маніфест громадянського суспільства 2022 (Луганську декларацію)³⁸.

Проте в інших заходах, зокрема і в Берлінській експертній міжнародній конференції, залученість громадськості була меншою, хоча від громадськості були окремі експерти. Спочатку участь зацікавленої громадськості взагалі не передбачалась, а на численні запити від громадськості до організаторів (Канцелярії канцлера Німеччини) надходила відповідь про участь тільки для «експертів», при чому критерії для відповідної категоризації не були оприлюднені. Після численних запитів організатори створили «таємне» посилання для реєстрації участі у заході, яке надавали у відповідь на запит долучитись. Таким чином, частина учасників отримала відмову, частина посилання для реєстрації. Зареєстрованим учасникам підтвердження можливості взяти участь надійшло лише за 2–3 дні до події, що знову ж таки унеможливило їх участь. Такий підхід цілком суперечить принципам партисипативності. Подібна ж ситуація була із організацією Конференції зі стійкості та відновлення України у Парижі 13 грудня 2022 року.

Натомість 29–30 вересня 2022 року в Києві та Львові у гібридному форматі МФ «Відродження» за підтримки ЄС та низки міжнародних партнерів провів конференцію «Зі стійкості до відновлення: ключова роль громадянського суспільства України». Конференція об'єднала представників громадянського суспільства, галузевих фахівців, волонтерів, представників уряду й органів місцевого самоврядування, донорської спільноти та міжнародних організацій задля обговорення ролі громадянського суспільства у відновленні України³⁹.

Бар'єри для участі громадянського суспільства у процесах відбудови України

Аналіз залученості громадянського суспільства до процесів відновлення та відбудови України дозволяє виокремити низку бар'єрів такої участі.

Непрозорість процесу створення та відбору представників громадянського суспільства у роботі інституцій з відновлення та відбудови, зокрема їх робочих органів.

Такі складнощі виникали у процесі формування робочих груп Національної ради з відновлення України, а також спостерігалась непрозорість та недостатня комунікація щодо врахування пропозицій громадськості.

³⁸ <https://manifesto.org.ua/>

³⁹ <https://www.irf.ua/konferencziya-zi-stijkosti-do-vidnovlennya-klyuchova-rol-gromadyanskogo-suspilstva-ukrayiny-29-30-veresnya/>

Недостатня поінформованість та своєчасність надання інформації про процеси відновлення для громадянського суспільства. Сьогодні процеси відновлення України відбуваються у різних площинах, часто виглядають як паралельна, розрізнена діяльність, результати яких стають відомими уже після їх проведення. Відслідковування усього цього масиву подій, проєктів документів та інформації не сприяє, а в кінцевому результаті виключає можливість залучення широкого кола громадськості до них, а не лише вузькоспеціалізованих експертів.

Хибність підходу залученості громадянського суспільства на пізніх етапах відновлення України та наділення його лише функціями спостерігача реформ та ролі «watchdog».

Такий підхід не сприяє врахуванню інтересів усіх стейкхолдерів і унеможлиблює доступ державних органів до ресурсів (зокрема аналітичних та експертних), якими володіє громадськість. До того ж необхідність одночасного впровадження євроінтеграційних реформ лише посилює потребу у пошуку та використанні Україною внутрішніх резервів.

Недостатнє врахування настроїв та думок громадян України під час визначення та формування реформ, зокрема з питань відбудови України. Усунення цього недоліку можливе різними способами. Одним із них є залучення широкого кола та різних кластерів громадянського сектору, що дозволить врахувати інтереси багатьох верств населення, інтереси якого комунікує та представляє громадянське суспільство. Іншим підходом є врахування настроїв та думок громадян України щодо принципів, на яких повинно відбуватися повоєнне відновлення України. Тому розуміння державними органами України настроїв та бажань населення є критичним як для визначення реформ, які необхідно впровадити, так і подальшої підтримки таких реформ громадянами. За результатами соціологічного опитування⁴⁰ респонденти різних областей України підтримали такі принципи повоєнного відновлення України: «жорстка боротьба з корупцією при використанні коштів для відбудови» (43,14%), «відбудувати краще, ніж було» (41,64%), «врахування думки громад та людей» (41,09%), «пріоритетності національної безпеки, включаючи енергетику, оборону» (40,61%) та «створення умов для повернення людей додому» (38,13%).

Відсутність єдиного майданчика, на якому можуть бути представлені інтереси громадянського суспільства у процесі відновлення та відбудови України, та низька залученість до процесів, які відбуваються та реалізуються як на національному, так і на міжнародному рівні та рівні ЄС. Сьогодні трансформація України відбувається під впливом двох ключових факторів — відбудови України від наслідків війни та її майбутнього членства в ЄС. Необхідно їх розглядати та здійснювати не як паралельні, а як взаємодоповнюючі процеси. Для євроінтеграційних процесів майданчиком виступає Платформа громадянського суспільства Україна – ЄС, а для представництва громадськості у відновленні та відбудові України від наслідків війни такого майданчика немає.

⁴⁰ Соціологічне опитування проводилося дослідницькою агенцією «Fama» у період з 17 грудня 2022 по 2 січня 2023 року на замовлення РАЦ «Суспільство і довкілля».

Доступність інструментів участі громадянського суспільства в прийнятті рішень, пов'язаних з довкіллям/кліматом до війни та після введення воєнного стану

Доступність реєстрів даних

В Україні створюється багато даних у сфері довкілля та клімату, які доступні у різних форматах: відомчі набори даних, статистична інформація, реєстри тощо. Як за змістом, так і за розпорядниками перелік таких даних та їх розпорядників може бути різний, оскільки поняття екологічної інформації дуже широке.

Ухвалення Постанови КМУ № 835 «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» сприяло покращенню доступу до державних екологічних даних⁴¹ (станом на березень 2021 р.)⁴². Важливим і особливим джерелом інформації про довкілля та клімат є регулярний моніторинг досягнення Цілей сталого розвитку⁴³, зокрема Національна платформа звітування за ЦСР⁴⁴. Окрім того, в Україні функціонує реєстр з оцінки впливу на довкілля, який є особливим джерелом даних та інструментом доступу до них⁴⁵. Більшість інших «реєстрів» у сфері довкілля є по суті наборами певних даних (переважно дозвільних документів).

З часу введення воєнного стану в Україні у зв'язку із російською агресією доступ до низки ресурсів з даними був обмежений, значна частина даних готується із запізненням або обмежено. У публічному просторі спостерігаються дискусії⁴⁶ щодо доцільності подальших обмежень, зокрема на тлі пропозиції уряду щодо подальшого закриття деяких даних⁴⁷. Водночас Мінцифри закликає відрізнити обмеження доступу

41 <https://data.gov.ua>

42 Антикорупційний та соціальний вплив відкритих державних даних в екологічній сфері України, Аналітичний звіт, Міністерство цифрової трансформації України, березень 2022, <https://tapas.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/Ecology-OD-Impact-Study.pdf>

43 https://ukrstat.gov.ua/csr_prezent/2020/ukr/st_rozv/menu.htm

44 <https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/>

45 <http://eia.menr.gov.ua/>

46 Екологічні реєстри повинні залишатися відкритими попри війну, <https://www.savednipro.org/ekologichni-reyestri-povinni-zalishatisya-vidkritimi-popri-vijnu/>

47 <https://thedigital.gov.ua/regulations/povidomlennya-pro-provedennya-publichnogo-gromadskogo-obgovorennya-proyektu-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-pro-vnesennya-zmin-do-postanov-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-21-zhovtnya-2015-r-835-ta-vid-30-listopada-2016-r-867?fbclid=IwAR3DYXu27EAW0x5xqBgv21kxGGxd4kh2UbW0gCfwkxtYZ-Se9aMvBJhKCR8>

до даних через Інтернет (цифрові ресурси) від повного закриття даних, оскільки дані можна отримати на запит⁴⁸.

Серед основних обмежень доступу до екологічних даних, запроваджених під час воєнного стану, слід зазначити:

- обмеження доступу до геоінформаційних систем (зокрема, карта державного моніторингу поверхневих вод⁴⁹, публічна кадастрова карта⁵⁰, геопортал Національної інфраструктури геопросторових даних⁵¹ тощо);
- обмеження доступу до Реєстру з оцінки впливу на довкілля⁵² (інформації, що оприлюднюється⁵³);
- закриття публічного доступу до відкритих реєстрів у сфері лісового господарства, як-от планів лісонасаджень, лісорубних квитків, припинення оновлень даних щодо планів рубок по всій Україні⁵⁴.

Окрім формальних обмежень, ЕкоСистема (онлайн-платформа у сфері захисту довкілля, яку впровадило Міндовкілля) не містить або має обмеження доступу до значної кількості наборів даних (інформації). З 16 реєстрів на платформі⁵⁵ лише 6 доступні, а 10 — у процесі розробки. Деякі тематичні розділи взагалі не містять інформації (зокрема, є-Пестициди⁵⁶, є-Екоконтроль⁵⁷, є-Повітря⁵⁸). Більшість наборів даних, розпорядником яких є Міндовкілля, не оновлюються на порталі відкритих даних⁵⁹.

Попри обмеження доступу до таких даних у 2022 році було прийнято рішення про запровадження двох нових порталів доступу до екологічної інформації: Національного реєстру викидів та перенесення забруднювачів⁶⁰ та Єдиного реєстру стратегічної екологічної оцінки⁶¹. Обидва ці реєстри мають запрацювати з середини – другої половини 2023 року. Окрім того, було запроваджено окремий

⁴⁸ <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/09/21/691717/>

⁴⁹ <http://monitoring.davr.gov.ua/>

⁵⁰ <https://map.land.gov.ua/>

⁵¹ <https://nsdi.gov.ua/login?redirect=/ua/home>

⁵² <http://eia.menr.gov.ua/uk/cases>

⁵³ <http://epl.org.ua/announces/chas-rozblokovaty-ovd/>

⁵⁴ <http://epl.org.ua/announces/dovkilliyevyi-front-pidsumky-2022-go-roku/>

⁵⁵ <https://eco.gov.ua/registers>

⁵⁶ <https://eco.gov.ua/categories/e-pesticidi>

⁵⁷ <https://eco.gov.ua/categories/e-ekokontrol>

⁵⁸ <https://eco.gov.ua/categories/e-povitrya>

⁵⁹ <https://data.gov.ua/organization/ministerstvo-ekolohiyi-ta-pryrodnykh-resursiv-ukrayiny>

⁶⁰ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2614-20#Text>

⁶¹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2717-20#n7>

портал ЕкоЗагроза⁶² (згодом інтегрований у ЕкоСистему) для автоматичного збору та фіксації інформації про екологічні загрози в режимі реального часу, з географічною прив'язкою до місцевості.

Після значних затримок з оприлюдненням окремих наборів даних, станом на січень 2023 р. частина екологічних даних вже оновлені й доступні на порталі відкритих даних. Зокрема, доступні дані моніторингу поверхневих вод за усі квартали 2022 року, Реєстр виданих дозволів на спеціальне водокористування у 2022 р., ліміти на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення. Цікаво, що дані щодо здійснення екологічного контролю, доступ до яких відсутній на платформі ЕкоСистема, доступні на порталі відкритих даних⁶³.

Доступність інструментів, що передбачають участь громадськості

Основними інструментами забезпечення участі громадськості у процесі прийняття рішень, що стосуються довкілля, є відповідні механізми в рамках оцінки впливу на довкілля (рівень проєктів), стратегічної екологічної оцінки (рівень планів та програм), розробки та прийняття містобудівної документації (зокрема, планування територій на місцевому рівні), планування регіонального розвитку та регуляторної діяльності (проєкти регуляторних актів).

Участь громадськості в рамках оцінки впливу на довкілля була значно обмежена через заходи, пов'язані з пандемією COVID-19⁶⁴. У період дії воєнного стану було накладено низку додаткових обмежень⁶⁵, перш за все пов'язаних із доступом до інформації в реєстрі ОВД. **Ці обмеження⁶⁶ фактично унеможливають участь громадськості у процедурі ОВД**, адже неможливо оцінити вплив на довкілля планованої діяльності абстрактно (тобто із відповідними обмеженнями щодо інформації про плановану діяльність)⁶⁷. Окрім того, у березні 2022 р. Верховна Рада виключила проєкти з відновлення зруйнованих об'єктів зі сфери дії ОВД⁶⁸ і додатково звузила можливості його застосування⁶⁹.

⁶² <https://ecozagroza.gov.ua/>

⁶³ <https://data.gov.ua/dataset/dd6e7584-c5bd-4353-b81d-4311943a31a0>

⁶⁴ <https://ips.ligazakon.net/document/GI02017A?an=14>

⁶⁵ <https://mepr.gov.ua/files/95481c3f-8881-4076-af73-1fd97cd054de.pdf>

⁶⁶ <https://mepr.gov.ua/news/39331.html>

⁶⁷ Доступ до інформації для потреб участі громадськості у процедурі ОВД в умовах воєнного стану, Аналітична записка. ЕПЛ, 2022, http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Dostup-do-informatsiyi-dlya-potreb-uchasti-gromadskosti-u-protseduri-OVD-v-umovah-voyennogo-stanu_22.09.pdf

⁶⁸ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2132-20#n23>

⁶⁹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2139-20#n47>

Загалом участь громадськості у процесі стратегічної екологічної оцінки не зазнала значних змін: Міндовкілля продовжує оприлюднювати відповідну інформацію⁷⁰. Проте сфера дії закону не поширюється ні на плани відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад⁷¹ (які є новими інструментами планування регіонального розвитку), ні на програми комплексного відновлення областей і територій територіальних громад⁷² (які є новими інструментами планування постраждалих територій). Водночас програми комплексного відновлення мають власний порядок забезпечення громадського обговорення⁷³.

Громадські консультації під час розробки проєктів законів і постанов

Загалом громадське обговорення проєктів постанов та законів України головним чином відбувається в рамках нормотворчої роботи Уряду та ЦОВВ. Особливим є порядок підготовки проєктів регуляторних актів. Регламент Верховної Ради не передбачає громадського обговорення підготовки проєктів законів, що подаються (реєструються) народними депутатами чи Президентом України.

У 2022 році регуляторна діяльність і, відповідно, підготовка проєктів регуляторних актів не зазнала значних змін. Попри зміни у законодавстві, запроваджені у травні 2022 р.⁷⁴, Державна регуляторна служба України заявила, що органи місцевого самоврядування, військово-цивільні адміністрації та військові адміністрації повинні здійснювати всі процедури, пов'язані з підготовкою проєктів та прийняттям регуляторних актів, які передбачені законом⁷⁵.

Однак на практиці Уряд часто приймає рішення (зокрема, регуляторні акти) в рамках дуже прискореної процедури підготовки проєктів таких рішень і без оприлюднення таких проєктів. З іншого боку, частина проєктів рішень оприлюднюється і громадське обговорення відбувається. Зокрема, після тривалої перерви Міндовкілля відновило регулярне оприлюднення відповідних проєктів нормативно-правових актів, що ним готуються⁷⁶.

Верховна Рада працювала зі значними обмеженнями щодо прозорості роботи як у частині оприлюднення порядків денних засідань, так і самих проєктів законів. Це значно обмежило можливості громадськості для впливу на голосування.

⁷⁰ <https://mepr.gov.ua/timeline/SEO.html>

⁷¹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#n348>

⁷² <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2254-20#n27>

⁷³ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1159-2022-%D0%BF#n10>

⁷⁴ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

⁷⁵ https://www.drs.gov.ua/regulatory_policy/rozyasnennya-shhodo-osoblyvostej-pidgotovky-proektiv-regulyatornyh-aktiv-organamy-mistsevogo-samovryaduvannya-vijskovo-tsyvilnymy-administratsiyamy-ta-vijskovymy-administratsiyamy-takozh-yih-posado/

⁷⁶ <https://mepr.gov.ua/timeline/Konsultacii-z-gromadskisty.html>

Так, доопрацьований проєкт закону «Про управління відходами» до другого читання був поданий 18 червня 2022 року (після двох років доопрацювання!) і вже 20 червня був прийнятий у другому читанні⁷⁷. Проєкт закону про хімічну безпеку⁷⁸, який фактично встановлює цілком нову сферу правового регулювання в Україні, був зареєстрований 15 вересня 2022 року і вже 1 грудня прийнятий у другому читанні.

Інші труднощі, пов'язані з доступністю інструментів участі громадянського суспільства

Окрім формального функціонування та формальних обмежень інструментів участі громадянського суспільства у процесі прийняття рішень з екологічних питань, воєнний час має системний негативний вплив на участь громадськості. Це пов'язано із низкою факторів, серед яких можна виділити:

- *суттєва внутрішня і зовнішня міграція населення;*
- *значні обмеження (у т.ч. безпекові та пов'язані з повітряними тривогами) у пересуванні та участі у фізичних заходах;*
- *значні обмеження з електронним доступом до обговорень (онлайн) через тривалі обмеження електропостачання;*
- *обмеженість людського та фінансового ресурсу громадських організацій.*

За даними всеукраїнського соціологічного опитування, проведеного на замовлення Ресурсно-аналітичного центру «Суспільство і довкілля» наприкінці 2022 року, війна негативно вплинула на громадську позицію та активність громадян. Так, третина громадян перестала вірити у те, що вони особисто можуть відігравати роль у охороні довкілля (65,9% у 2022 році проти 86,6% у 2018 році). У три рази (!) зменшилась частка громадян, що долучались до екологічних демонстрацій, відвідували семінари, брали участь у екологічних заходах (2,5% у другій половині 2022 року проти 8,7% до війни).

У підсумку, умови воєнного стану мають системний негативний вплив на участь громадськості. Обмеження доступу до значної частини екологічної інформації, передусім геопросторової та щодо оцінки впливу на довкілля, унеможливають ефективну участь громадськості та громадський контроль у цій сфері. Попри це, державні органи докладають значних зусиль для забезпечення збору екологічних даних і поступово відновлюють їх оприлюднення, зокрема через портал відкритих даних. Спостерігаються обмеження та несистемний підхід до забезпечення громадського обговорення у підготовці проєктів рішень Уряду, значні обмеження у прозорості роботи Верховної Ради України.

⁷⁷ <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=2207-1-%D0%B4&conv=9>

⁷⁸ <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=8037&conv=9>

Висновки та рекомендації

Основні висновки

- Проєкт Національного плану відновлення України від наслідків війни ще формується, процес його розробки та прийняття почав втрачати чіткі рамки. Регіональні та місцеві плани відновлення розроблятимуться без застосування класичних інструментів інтеграції екологічних питань та залучення громадськості (стратегічної екологічної оцінки).
- Влада України висловила чіткий намір інституціоналізувати та централізувати процес відбудови шляхом створення відповідного агентства.
- Тривають різноманітні міжнародні процеси для налагодження координації міжнародної допомоги у відновленні України. Ці процеси не є об'єднані і наразі характеризуються певним змагальництвом між ЄС, США, G7 та Україною. Водночас перші кроки щодо координації процесів зроблено — розпочав роботу Керівний комітет Міжвідомчої координаційної платформи донорів України, метою якого є забезпечення покращеної координації між усіма ключовими стейкхолдерами, які надають фінансову підтримку Україні.
- Відбудова України та набуття членства в ЄС — паралельні процеси, що наразі визнається та підтримується всіма основними сторонами планування відбудови. Участь громадськості на етапі планування і безпосередньо відбудови може бути запорукою успішного залучення громадськості і до процесу набуття членства (допомога уряду, моніторинг процесів, тіньові звіти тощо).
- Наразі відсутній єдиний майданчик для інформування та залучення громадськості у «широкому» процесі планування, який би охоплював як національний, так і міжнародні процеси планування та сприяв координації відбудови та пов'язаних зі вступом до ЄС реформ.
- Надзвичайно позитивним є те, що організації громадянського суспільства є активними, об'єднуються у коаліції, охоплюють своєю увагою багато різних питань (економічні, фінансові, екологічні) відбудови України.
- На національному рівні основним майданчиком залучення громадськості до планування відбудови є розробка Плану відновлення, робота відповідних робочих груп і загальні консультації з цих питань (проєктів розділів). Водночас процес відбору та створення відповідних робочих органів є непрозорим. Станом на лютий 2023 року, зустрічі та інформування членів робочих груп не проводилися з жовтня 2022 року.

- Залучення представників громадськості до міжнародних процесів відбувалось несистемно, а самі процеси є непрозорими: починаючи від організації участі громадськості до поширення результатів таких процесів. Спостерігається намагання віддати громадянському суспільству виключно роль контролера (watchdog) на етапах реалізації плану(-ів) відновлення України.
- У процесі планування відновлення думка громадян України, громад та місцевих організацій недостатньо береться до уваги як владою, так і міжнародними партнерами.
- Важливо, що ЄС готовий до неформальних консультацій з громадськістю, проте мають бути створені рівні можливості для долучення.
- Умови воєнного стану мають системний негативний вплив на участь громадськості з використанням традиційних механізмів, включаючи оцінку впливу на довкілля та стратегічну екологічну оцінку.
- Обмеження доступу до значної частини екологічної інформації, насамперед геопросторової та щодо оцінки впливу на довкілля, унеможливають ефективну участь громадськості та громадський контроль у цій сфері.
- Попри це, державні органи докладають значних зусиль для забезпечення збору екологічних даних та поступово відновлюють їх оприлюднення, зокрема через портал відкритих даних.
- Спостерігаються обмеження та несистемний підхід до забезпечення громадського обговорення у підготовці проєктів рішень Уряду, значні обмеження у прозорості роботи Верховної Ради України.

Рекомендації

Щодо загальних засад прозорості та участі громадськості у процесі планування та реалізації повоєнного відновлення

- Принципи демократії участі мають бути забезпечені у процесі планування та безпосередньо повоєнної відбудови України. Зокрема, це стосується міжнародних процесів координації у відповідності до засад статті 3(7) Організаційної конвенції, сторонами якої є всі європейські держави. Для цього необхідно встановити чіткі рамки прозорості та партисипативності процесу повоєнного відновлення.
- Окрім загальних рамок прозорості й участі громадськості, варто забезпечити і секторальний підхід до залучення громадськості. Це важливо для секторальних реформ, зокрема сектору довкілля та клімату, оскільки кожен сектор має свої

особливості. Важливо забезпечити всебічний партисипативний процес для залучення всіх активних представників населення, не лише громадських організацій та їх об'єднань.

- Водночас слід уникати створення багатьох паралельних ініціатив (умовно уряд – громадськість, ЄС – громадськість, уряд – ЄС), а має бути взаємодія та діалог у трикутнику Україна – міжнародні партнери – громадськість.
- Одним із механізмів забезпечення прозорості й участі можуть бути інструменти діджиталізації. Зокрема, це може бути єдина цифрова платформа, де будуть доступні всі документи, описи всіх процесів, усі гравці, результати зустрічей, календар, порядки денні тощо. Однією зі складових такого інструменту могли б бути питання електронної демократії — проведення нарад, консультацій, обговорень тощо. Метою такої платформи, серед іншого, є те, що будь-яка зацікавлена особа, включаючи представників органів місцевої влади, яка не має часу чи ресурсів бути щодня в процесі чи слідкувати за ним, матиме можливість долучитись до такої платформи і бути в курсі справ.
- Залученість громадянського суспільства повинна відбуватися протягом усіх етапів відновлення та відбудови, починаючи з ранніх етапів. Залученість до усіх процесів відновлення та відбудови України означає як етап планування відповідних процесів та політик, так і етапи їх упровадження та виконання, зокрема контроль за розподілом фінансових потоків. Очевидно, що може виникнути потреба використання різних форм залученості громадськості, що обумовлено природою (відмінностями) таких процесів.

Щодо участі в національних процесах

- Важливо, щоб інституції, які займатимуться відбудовою, мали чітке бачення і чіткі процедури щодо залучення громадянського суспільства та місцевих громад. Очевидно, що наперед визначені й оприлюднені процедури щодо залученості громадськості та врахування її пропозицій сприятимуть процесу відбудови.
- Проте немає необхідності надто формалізувати процес. Тому слід уникати зосередженості на процесі, щоб не потрапити у пастку формалізації: процес є, а реальної участі немає.
- Можна використовувати або знайти ніші для наявних проєвропейських платформ громадянського суспільства, особливо там, де поєднуються реформи для членства та відбудови. Перевагою є те, що вони вже мають побудовані процедури представництва, обрання та роботи таких платформ. Слід максимально сприяти залученню та використанню досвіду місцевих організацій.

Щодо участі в міжнародних координаційних та фінансових платформах

- Оскільки прозорість та участь громадськості наразі мають найбільше бар'єрів саме в міжнародних процесах, міжнародні партнери повинні продемонструвати лідерство та добру волю у забезпеченні цих засад врядування.
- Міжнародні партнери, урядові й неурядові, повинні уникати «елітарності», упередженості та вибіркості залучення громадянського суспільства, намагатись розширювати коло організацій та інших суб'єктів, з якими вони консультуються. Це має включати і місцеві громади та місцеві організації.
- На певному етапі фінансові потоки, спрямовані на допомогу Україні, повинні мати найвищі диджиталізовані механізми для доступу до даних та громадського контролю.

Щодо участі громадськості та громадського контролю під час реалізації плану відновлення України від наслідків війни

- Необхідно переглянути підходи до обмеження доступу до екологічних даних, у тому числі на різних етапах відновлення та під час воєнного стану, в Україні. Такі обмеження по формі, змісту та часу повинні чітко стосуватись забезпечення інтересів оборони та національної безпеки. Громадський контроль за процесом відбудови, зокрема на місцевому рівні, неможливо забезпечити без забезпечення доступу до екологічних даних.
- Слід виробити і запропонувати Уряду України та міжнародним партнерам чітку дорожню карту застосування відповідних інструментів інтеграції екологічних питань у процес повоєнного відновлення на етапі реалізації «великого» плану. Така дорожня карта повинна передбачати чітку поетапну перспективу досягнення стану повноцінного застосування таких інструментів. Зокрема, необхідно виробити чітке бачення особливостей застосування механізмів оцінки впливу на довкілля та стратегічної екологічної оцінки на різних етапах відбудови.
- Державні органи отримають вигоди від ресурсів (зокрема аналітичних та експертних), якими володіє громадськість, якщо вони матимуть чітке бачення та план залучення таких ресурсів і сприйматимуть громадськість як партнера, а не лише як контролера.
- Громадські організації повинні більше спиратись на думку громадян і громад, впливати на їхню думку, а також пропонувати більше готових до використання рішень. Національні коаліції повинні прагнути залучати місцеві організації та їхній досвід.